

УДК 347.441.832

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.7>

ОСОБЛИВІ ПІДСТАВИ НЕДІЙНОСТІ ПРАВочИНІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Таш'ян Роман Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права № 1,
заступник декана факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена особливим підставам недійсності правочинів під час війни. Автор аналізує зарубіжний досвід правового регулювання цього питання в окремих країнах англо-американської правової системи. Також автор приділяє увагу вітчизняному законодавству. Міжнародне право дозволяє обмежувати відносини не тільки між громадянами відповідних держав, а й між усіма іншими їхніми резидентами та особами, що мають право здійснювати торгівлю на території країни, й інститут недійсності правочинів є одним із механізмів досягнення цієї мети. Автором проаналізована історія прийняття відповідних актів у США та Великобританії під час збройних конфліктів, розглядає визначення торгівлі з ворогом у контексті укладення відповідних договорів. Серед заходів, що застосовуються національним законодавством, автор виділяє блокування активів; обмеження торговельних операцій; заборону здійснення публічних та оборонних закупівель товарів, робіт і послуг у юридичних осіб-резидентів іноземної держави державної форми власності та юридичних осіб, частка статутного капіталу яких перебуває у власності іноземної держави, а також публічних та оборонних закупівель у інших суб'єктів господарювання, що здійснюють продаж товарів, робіт, послуг походженням з іноземної держави, до якої застосовано санкції згідно з Законом України «Про санкції»; повну або часткову заборону вчинення правочинів щодо цінних паперів, емітентами яких є особи, до яких застосовано санкції згідно з Законом України «Про санкції»; заборону передання технологій, прав на об'єкти права інтелектуальної власності. Автор критикує положення законодавства щодо правових наслідків вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, і зазначає, що вони є вкрай недостатніми для встановлення наслідків недійсності правочинів під час війни. На підставі проведеного дослідження автор робить пропозиції щодо подальшого удосконалення вітчизняного законодавства.

Ключові слова: недійсні правочини, правочини, які порушують публічний порядок, війна, санкції під час війни.

Tashian Roman. Specific grounds of invalidity of transactions during the war

The article is devoted to the peculiarities of the invalidity of transactions during the war. The author analyses the foreign experience of legal regulation of this issue in some countries of the Anglo-American legal system. The author also pays attention to domestic legislation. International law allows to limit relations not only between citizens of the respective states, but also between all their other residents and persons entitled to trade in the country, and the institution of invalidity of transactions is one of the mechanisms to achieve this goal. The author analyzes the history of the adoption of relevant acts in the United States and Great Britain during the armed conflicts, considers the definition of trade with the enemy in the context of the conclusion of relevant agreements. Among the measures applied by national law, the author singles out the blocking of assets; restriction of trade operations; prohibition of public and defense procurement of goods, works and services from legal entities-residents of a foreign state of state ownership and legal entities, the share of the authorized capital of which is owned by a foreign state, as well as public and defence procurement from other business entities sale of goods, works, services originating from a foreign state to which sanctions have been applied in accordance with this law; full or partial prohibition of transactions in securities, the issuers of which are persons to whom

sanctions have been applied in accordance with this law; prohibition of technology transfer, rights to intellectual property rights. The author criticizes the provisions of the law on the legal consequences of a transaction that violates public order, committed with a purpose contrary to the interests of the state and society and notes that they are extremely insufficient to establish the consequences of invalidity of transactions during the war. Based on the study, the author makes suggestions for further improvement of domestic legislation.

Key words: *invalid transactions, transactions that violate public order, war, sanctions during the war.*

Війна в Україні змусила нас по-новому подивитися на багато різних речей. Екстраполюючи цю тезу на доктрину приватного права, можна зробити висновок, що юридична наука, безумовно, не може залишатися осторонь змін, які зумовлені військовою агресією. Хоча воєнний стан пов'язаний з певними обмеженнями прав і свобод людини (що підвищує значення публічних галузей права), однак цивільне право також має великий інструментарій, який повинен використовуватися для боротьби з новими викликами.

Слід зазначити, що можливість використання цивільного права не обмежується якимось певним інститутом чи навіть підгалуззю, хоча, на перший погляд, може так і здаватися. Так, безумовно, насамперед спадає на думку деліктне право, положення про відповідальність і відшкодування шкоди, заподіяної військовими діями. Однак було б великою помилкою думати, що інші цивільно-правові інститути залишаться «не потрібними» в цей складний час. Це зайвий раз свідчить про універсальність механізму приватно-правового регулювання.

У цій роботі автор хотів би звернутися до особливостей недійсності правочинів під час війни, оскільки військові дії об'єктивно впливають на відносини з передання майна, виконання робіт, надання послуг тощо.

Слід зазначити, що початок війни не впливає на дійсність правочинів, які були вчинені раніше. До зобов'язань, які виникли на підставі таких правочинів, застосовується конструкція, передбачена ст. 607 ЦК України, – припинення зобов'язання неможливістю його виконання. Безумовно, в такому разі доказуванню підлягають обставини неможливості виконання і причинний зв'язок між воєнними діями та такими обставинами.

Однак положення ст. 607 ЦК України розраховані саме на випадки, коли неможливість виконання має місце після

виникнення зобов'язання. Якщо ж така неможливість існує на початковий момент (у тому числі, коли вчиняється правочин-підстава виникнення зобов'язання), то застосуванню підлягають не положення ст. 607 ЦК України, а норми про недійсність правочинів – наприклад, вчинення правочину під впливом помилки або обману або положень про правочини, які порушують публічний порядок або вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. Крім того, на жаль, світовий досвід збройних конфліктів є дуже великим, і в різних державах законодавець може встановлювати спеціальні підстави недійсності таких правочинів.

Прикладом такого правового регулювання є положення ч. 6 ст. 11 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до яких на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Безумовно, у цьому акті не йдеться про воєнний стан чи військові дії, однак режим тимчасово окупованих територій України також передбачає певні обмеження.

Водночас військові дії також можуть зумовлювати встановлення особливих підстав недійсності правочинів, і для цього слід звернутися до зарубіжного досвіду.

Військові дії зумовлюють заборону економічних відносин між державами, які перебувають у стані військового конфлікту. Відповідно, це зумовлює заборону або обмеження контактів між їхніми резидентами, оскільки вони можуть сприяти збагаченню ворожої країни. Відповідно, договори, які порушують ці заборони, визнаються недійсними через вказівки

закону або рішення суду. У цьому аспекті дуже цікавим є досвід країн англо-американської правової системи.

Так, американський дослідник John M. Hall зазначав, що договори, укладені між суб'єктами ворогуючих держав після початку війни, зазвичай оголошуються недійсними, якщо така торгівля не дозволена сувереном. Це є загальновідомим принципом міжнародного права, що базується на звичаях ведення війни. Відповідне правило ґрунтується на висновку, що будь-які гроші, майно, інформація можуть посилити ворожу сторону. Тому міжнародне право дозволяє обмежувати торгівлю не тільки між громадянами відповідних держав, а й між усіма іншими їхніми резидентами та особами, що мають право здійснювати торгівлю на території країни.

Водночас правило щодо недійсності таких договорів не є абсолютним. Так, у США широко відомою є судова справа 1868 р. (*Kershaw v. Kesley*), суть якої полягала у такому. У 1864 р. (за часів Громадянської війни) було укладено договір оренди бавовняної плантації між резидентом Міссісіпі та резидентом Массачусетсу. Суд вирішив, що цей договір є дійсним, оскільки не містив умови про поставку бавовни через лінію військових дій, а отже, не збагачував жодну зі сторін конфлікту. У рішенні було окремо зазначено, що саме по собі оголошення війни не містить «точної» підстави для недійсності договорів між громадянами ворогуючих країн.

У цій же справі була закладена ще одна важлива позиція: недійсність договору розглядається як економічна зброя, яка покликана допомагати зброї військовій і метою застосування якої повинно бути запобігання можливості збагачення ворожих територій та послаблення ворожої економіки.

Прикладом законодавчого регулювання цього питання є також *Trading with the Enemy Act of 1917, USA* (Закон про торгівлю з ворогом, США), який надавав право Президенту США контролювати або обмежувати торгівлю між США та їхніми противниками під час війни, а також право використовувати ці обмеження в мирний час шляхом внесення поправок до Конгресу. Відповідно до положень § 4303 Закону визнавалася незаконною торгівля за особою, щодо якої є підстави вважати,

що вона прямо або опосередковано діє за рахунок або від імені, або на користь ворога чи союзника ворога. Поняття торгівлі охоплювало купівлю-продаж, інше передання власності іншим способом, а також кредитні відносини. Президент США наділений правом надавати дозвіл на таку торгівлю, якщо це відповідатиме національним інтересам.

Аналогічний акт існував також у Великобританії. *Trading with the Enemy Act 1914* (Закон про торгівлю з ворогом 1914, Великобританія) з подальшими поправками було прийнято парламентом Сполученого Королівства невдовзі після того, як Сполучене Королівство вступило в Першу світову війну.

Відповідно до Закону 1914 р. право власності на активи ворога (якщо майно не було незначним) було передане у довірче управління і утримувалося громадським опікуном; господарська діяльність контролювалася Радою торгівлі. Повірені особи повинні були реалізувати це майно і зберігали виручені від продажу кошти в довірчій формі для ворога до закінчення бойових дій. Закон передбачав недійсність купівлі-продажу акцій англійських компаній (якщо така здійснювалася ворогом), а також недійсність інших торговельних операцій.

Подальшим прикладом законодавчого регулювання є *Trading with the Enemy Act 1939, UK* (Закон про торгівлю з ворогом, Великобританія). Такий акт встановлював заборону торгівлі з ворогом і передбачав конфіскацію усього одержаного в результаті такої торгівлі. Особа вважалася такою, що торгувала з ворогом, якщо вона мала будь-які комерційні, фінансові чи інші стосунки чи відносини з ворогом або на користь ворога. Також закон передбачав недійсність «будь-яких платежів і операцій», пов'язаних з торгівлею з ворогом.

Британський закон був поширений на територію Палестини, як і на інші території, якими керує Британія. Після створення Ізраїлю в 1948 році він був збережений як ізраїльський закон і діє станом на сьогодні стосовно країн, які є ворогами Ізраїлю.

Як приклад національного законодавства можна також навести Закон України «Про санкції», стаття 4 якого серед видів санкцій передбачає, зокрема, такі як: блокування активів; обмеження торговельних операцій;

заборона здійснення публічних та оборонних закупівель товарів, робіт і послуг у юридичних осіб-резидентів іноземної держави державної форми власності та юридичних осіб, частка статутного капіталу яких перебуває у власності іноземної держави, а також публічних та оборонних закупівель у інших суб'єктів господарювання, що здійснюють продаж товарів, робіт, послуг походженням з іноземної держави, до якої застосовано санкції згідно з цим Законом; повна або часткова заборона вчинення правочинів щодо цінних паперів, емітентами яких є особи, до яких застосовано санкції згідно з цим Законом; заборона передання технологій, прав на об'єкти права інтелектуальної власності.

Однак у названому Законі України відсутня вказівка на юридичну долю правочинів, що порушують санкційні заборони. Очевидно, що в цих випадках повинні застосовуватися положення ст. 228 ЦК України «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства». Однак ця стаття дуже часто і небезпідставно критикувалася науковцями, тому рівень правового регулювання цієї проблеми не можна вважати задовільним. Наприклад, Т.М. Карнаух зазначає, що за такого стану законодавчого регулювання в органів державної влади, уповноважених здійснювати нагляд (контроль) за дотриманням суб'єктами господарювання вимог чинного законодавства, виникає спокуса вести боротьбу з недійсними, на їхній погляд, договорами шляхом одночасного

застосування полегшеного способу визнання правочину нікчемним, який не передбачав необхідності звернення для цього до суду (досить було констатації державними органами у своїх внутрішніх документах факту нікчемності правочину), та посиленних заходів відповідальності у вигляді одно- чи двосторонньої цивільно-правової конфіскації, що мала застосовуватись судом у разі недійсності правочину, вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства.

Водночас вважаємо, що в разі необхідності зарубіжний досвід у контексті встановлення особливих підстав недійсності правочинів може бути використаний у вітчизняному праві. Як відомо, законодавець встановлює два види недійсних правочинів: нікчемний правочин – це правочин, недійсність якого встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України), та оспорюваний правочин – це правочин, який може бути визнаний таким судом, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 3 ст. 216 ЦК України).

На мій погляд, оптимальним було б встановити два рівні вирішення особливих підстав недійсності правочинів під час війни. По-перше, передбачити на законодавчому рівні перелік таких правочинів, які є нікчемними. По-друге, передбачити повноваження суду визнавати недійсними правочини, які відсутні у цьому переліку, однак також завдають шкоду інтересам України (або можуть її завдати). У такому разі йтиметься вже про оспорювані правочини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України (станом на 30.06.2022). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 26, ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
2. John M. Hall. The Effect of War on Contracts Author(s): Source: *Columbia Law Review*. Apr., 1918, Vol. 18, No. 4 (Apr., 1918), pp. 325–345 Published by: Columbia Law Review Association, Inc. Stable. P. 326–328.
3. Kershaw v. Kesley. 1868. Case Law. (станом на 30.06.2022). URL: <https://case-law.vlex.com/vid/100-mass-561-mass-615343126/>.
4. TRADING WITH THE ENEMY (станом на 30.06.2022). URL: <http://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title50/chapter53&edition=prelim/>.
5. Trading with the Enemy Act 1939. Chapter 89 (станом на 30.06.2022). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/2-3/89/enacted>.
6. Карнаух Т.В. Оспорювані та нікчемні правочини суб'єктів господарювання: окремі аспекти законодавчого регулювання та правозастосування. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 104–109.